

3. 2. ՄԻՐԶՈՅԱՆ

*Փիլիսոփայական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր*

ՀԱՂԱՎԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ*

Վաղուց ի վեր ինձ անհավատալի է թվացել հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ստացած այն տեսակետը, թե իբր հայ մշակույթի ու տեսական մտքի պատմության մեջ 15-րդ դարից մինչև 18-րդ դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածը /ավելի քան երկուսուկես դար/ եղել է դատարկության ու ամայության, իսկ 18-րդ դարի երկրորդ կեսը, համձին հնդկահայ լուսավորականության, նոր, բուրժուական մտածողության ծաղկման շրջան: Նման մոտեցմամբ անպատասխան է մնում այն հարցը, թե ինչպես կարող էր, այդքան երկարատև ամայությունից հետո, տեսական միտքը հանկարծակի արթնանալ դարավոր քնից ու միանգամից տալ այնպիսի կոթողային գործեր, ինչպիսիք են Մովսես Բաղդամյանի «Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ»-ը, Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը, հայ անդրադարձի պարբերական «Ազդարար»-ը և այլն: Ենթադրելով, առանձին հայագետներ իրավացիորեն փորձել են կապ տեսնել հնդկահայ և արևմտաեվրոպական /ֆրանսիական ու անգլիական/ լուսավորականության միջև, բայց, միևնույնն է, դրանով հնդկահայ լուսավորականության ազգային գաղափարական-տեսական ակունքների հարցը չի լուծվում:

Շուրջ երեքուկես տասնամյակ է, ինչ զբաղվում եմ 17-18-րդ դդ. հայ փիլիսոփայության ու մշակույթի պատմության ուսումնասիրությամբ, որի արդյունքներից մեկը ես համարում եմ վերոհիշյալ հարցին իմ գտած կամ տված պատասխանը: Ես եկել եմ այն անխախտ համոզման, որ անհնար է լիովին հասկանալ ու բացատրել հնդկահայ լուսավորականության առաջին հայացքից անհավատալի թվացող երևույթը՝ առանց բացատրելու ազգագրական, տնտեսական, գաղափարական, հոգևոր ու մշակութային այն սերտ կապը, որ գոյություն է ունեցել հնդկահայ և ջուղահայ գաղթօջախների միջև: Բերենք այդ կապը վեր հանող մի քանի փաստեր.

ա/ Ֆիզիկական իմաստով հնդկահայ գրեթե բոլոր գաղթօջախները, կամ, որ միևնույնն է, հնդկահայերի ճնշող մեծամասնությունը, ուղղակիորեն սերում էր Նոր Զուղայից: Ընդ որում ջուղահայերը Հնդկաստանում հաստատվել էին ամենատարբեր պատճառներով՝ շատերը տեղափոխվել էին պարզապես որպես առևտրականներ, ոմանք մեկնել էին՝ իրենց կյանքն ու գույքը փրկելու

* Այս տարի լրացան հնդկահայ ակադավոր լուսավորիչ Շահամիր Շահամիրյանի ծննդյան 275 և նրա հեղինակած «Որոգայթ փառաց» կոթողային երկի 225-ամյակները: Այդ առիթով «Աստիճանագրական միությունը» 1998 թ. հոկտեմբերի 6-ին կազմակերպել էր գիտական սեմինար: Սույն հոդվածը, որպես զեկուցում, կարդացվել է նաև այնտեղ:

համար /սրանցից էր, օրինակ, Շահամիր Շահամիրյանը/, ուրիշները գնացել էին հարազատների մոտ ու չէին վերադարձել և այլն:

բ/ Այդ էր պատճառը, որ խոստում էին նույն լեզվով՝ արևելահայերենով, ունեին նույն սովորույթները, բարքերը, նիստ ու կացը:

գ/ Հոգևոր իմաստով ևս կապված էին նոր Ջուղայի հետ, սնվում էին այնտեղից: Բավական է ասել, որ մինչև մեր դարի առաջին տասնամյակները հնդկահայ համայնքները մտնում էին պարսկահայոց թեմի մեջ, ենթարկվում նրան: Ուստի հնդկահայերը ազգամզնորդ զորե զորե ծեռնարկելիս անպայման տեղյակ էին պահում պարսկահայոց թեմի առաջնորդին, անգամ իսկ էջմիածնի Կաթողիկոսին ուղարկած փաստաթղթերի կրկնօրինակն ուղարկում Նոր Ջուղա:

Հիշալ երկու գաղթօջախների կապը ճիշտ հասկանալու և բացատրելու համար հարկ են համարում մի քանի խոսքով ներկայացնել, աշխարհասփյուռ հայ գաղթօջախների շարքում, ջուղահայ գաղթօջախի կարևոր առանձնահատկություններից մի քանիսը, որոնք, ցավոք, երկար ժամանակ կրիպել են հայագետների ուշադրությունից:

ա/ Ի տարբերություն հայկական մյուս գաղթօջախների, Նոր Ջուղան ստեղծվել էր ոչ թե դարերի ընթացքում տեղի ունեցած «կամավոր» արտագաղթի հետևանքով, այլ միանգամից, շահաբասյան հայտնի բռնագաղթով: Ինքնընտանեցյան հասկանալի է, որ նույնը չի կարող լինել հայրենիքից «կամավոր» արտագաղթածի և բռնությամբ քշվածի վերաբերմունքն այդ նույն հայրենիքի հանդեպ: Ծիշտ է, «կամավոր» արտագաղթը նույնպես բռնության ինչ-որ երանգ ունի, բայց և այնպես դա անհամեմատ ավելի մեղմ է, որովհետև վերջնական վճիռը կայացնում է արտագաղթողն ինքը, մի բան, որ չի կարող անել բռնագաղթվողը: Այստեղից էլ ջուղահայերի բացառիկ մտահոգությունն ու անհանգստությունը հայրենիքի բախտի ու ճակատագրի համար, նրանց նախանձախնդրությունը հայրենի մշակույթի զարգացման գործում: Բազմաթիվ փաստերից բերեմ միայն մեկը. 1512 թվականից մինչև 1800 թ. լույս տեսած հայերեն գրքերի թիվը հասնում է 1061-ի¹: Իմ մոտավոր հաշվումներով, դրանցից շուրջ 450-ը տպագրվել է կամ Նոր Ջուղայում, կամ նորջուղայեցիների բացած տպարանում, կամ նրանց դրամական աջակցությամբ:

բ/ Նոր Ջուղայի հայկական գաղթօջախը գոյացել էր ոչ թե միայն Հին Ջուղայի մեխանիկական տեղափոխմամբ, այլ այնտեղ հաստատվել էր նաև Հայաստանի այլ վայրերից բռնությամբ տեղափոխվածների սերունդը և հատկապես ունևոր առևտրական դասը: Այս է պատճառը, որ Նոր Ջուղայում ծնված ու ապրած գործիչներից շատերը, ի հիշատակ ծնողների ու պապերի ծննդավայրի, իրենց կոչել են ոչ թե ջուղայեցի, այլ Երևանցի /Ավետիս, Ոսկան, Թադեոս/, Դաշտեցի /Ատեփանոս Դաշտեցի/ և այլն: Շատ այսմ առանց վարանելու կարող ենք ասել, որ Նոր Ջուղայի տնտեսական, հոգևոր, մտավոր ու գաղափարական ներուժն ստեղծվել էր ոչ թե Նոր Ջուղայում, այլ մայր հայրենիքում, և եթե չլիներ մեծ բռնագաղթը, ապա այն ավելի վաղ ու ավելի

¹ Տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Զ.Կորկոտյան, Ա.Սավայան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988:

ուժեղ ձևով կարող էր ծաղկել հենց մայր հայրենիքում: Իմ այս եզրակացությունը հաստատող փաստերը շատ են, բայց հարկ չեմ համարում այստեղ ծանրանալ դրանց վրա²:

գ/ Նոր Ջուղան մոտ էր պարսից մայրաքաղաքին, որով և պայմանավորված էր նրա քաղաքական ակնհայտ ազդեցությունը հայրենիքի, մասնավորապես՝ Էջմիածնի վրա, իսկ տնտեսապես բոլոր գաղթօջախներից ամենից հզորն էր, այստեղից էլ՝ նրա տնտեսական ազդեցությունը: Այդ էր պատճառը, որ 17-րդ դարի առաջին քառորդից մինչև 18-րդ դարի առաջին քառորդը, շուրջ մեկ դար, Էջմիածնի գրեթե բոլոր Կաթողիկոսներն ընտրվել են ջուղահայերի կամքով ու ցանկությամբ և հիմնականում՝ Նոր Ջուղայից: Յայրենիքի վրա Նոր Ջուղայի հայկական գաղթօջախի գործած այդ վճռորոշ ազդեցությունն սկսում է թուլանալ 18-րդ դարի առաջին քառորդում, երբ զանազան պատճառներով սկսել էր խամրել նախորդ դարի ծաղկուն գաղթօջախը:

դ/ Ցավոք, մայր հայրենիքից բռնությամբ Նոր Ջուղա տեղափոխված տնտեսական, մտավոր ու հոգևոր ներուժն այստեղ ևս չկարողացավ լիովին դրսևորել իր ներքին բոլոր կարողություններն ու հնարավորությունները: Բանն այն է, որ 17-րդ դարավերջին և հատկապես 18-րդ դարի առաջին կեսին Իրանում սկսեց աստիճանաբար ուժեղանալ եվրոպական և հատկապես անգլիական ազդեցությունը, որը խիստ բացասաբար անդրադարձավ ջուղահայ գաղթօջախի, ուստի և՛ մայր հայրենիքի վրա: Այսինքն՝ ջուղահայ առևտրական կապիտալը, չունենալով սեփական քաղաքական իշխանություն, չկարողացավ դիմանալ քաղաքականապես հզոր մրցակցի ճնշմանը, ուստի հարկադրված էր տեղափոխվել ազատ գործունեության համար համեմատաբար բարենպաստ երկրներ՝ Յնդկաստան, Յնդկաչին, Ռուսաստան, մասամբ՝ Իտալիա և եվրոպական այլ երկրներ: Նոր Ջուղայի առևտրական կապիտալի արտահոսքի գործընթացն ավելի սաստկացավ 18-րդ դարի առաջին տասնամյակներում՝ Իրանում ստեղծված քաղաքական ու կրոնական անբարենպաստ պայմանների, ինչպես նաև աֆղանների ներխուժման և հատկապես Նադիր Շահի գործադրած բռնությունների հետևանքով:

Ինչպես արդեն ասվել է, Նոր Ջուղայի առևտրական կապիտալը, բռնելով արտագաղթի ուղին, հիմնականում հանգրվանեց Յնդկաստանում և Ռուսաստանում: Իմ կարծիքով դրանով պետք է բացատրել պատմական այն կարևոր իրողությունը, որ 18-19-րդ դարերում հենց այդ երկրների հայկական գաղթօջախներում բուռն զարթոնք ապրեց հայ ազգային-ազատագրական միտքը: Փաստորեն թե՛ հնդկահայ /Մադրաս, Կալկաթա/ և թե՛ ռուսահայ /Ստորախան, Մոսկվա, Պետերբուրգ/ գաղթօջախներն ըստ էության սերում էին Նոր Ջուղայից, նրա ուղղակի և անուղղակի շահավիղներն էին, ուստի նրանից էին ժառանգել նաև իրենց ջերմ հայրենասիրական ոգին ու ազգային-ազատագրական գաղափարները: Քանի որ հետագայում խոսելու եմ միայն հնդկահայ լուսավորիչների ու ջուղահայ գաղթօջախների գաղափարական կապերի

² Ցանկացողները դրանց կարող են գտնել «17-րդ դարի հայ փիլիսոփայական մտքի ցննական վերլուծություն» /Երևան, 1983/ իմ մեկնագրության մեջ:

ու առնչությունների մասին, ուստի ռուսահայերի մասին հարկ են համարում նշել միայն, որ Լազարյան գերդաստանից ազգանվեր գործունեությամբ այքի ընկած գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը՝ Աղազար Լազարբեթի Լազարյանը /1700-1782/ և նրա որդիներ Գովհաննես /1753-1801/, Մինաս /1737-1908/, Խաչատուր /1741-1774/ և Գովակիմ /1743-1826/ Աղազարի Լազարյանները ծնվել էին Նոր Ջուղայում: Գիշենք, որ, հենց Գովհաննես Լազարյանի կտակի համաձայն, նրա եղբայր Գովակիմ Լազարյանը 1815 թ. բացեց հռչակավոր Լազարյան ճեմարանը: Բնավ պատահական չէ, որ Աղազարի թոռներից եղիազար Գովակիմի Լազարյանը, թեև ծնվել ու դաստիարակվել էր ռուսական իրականության մեջ, բայց և այնպես դարձավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից մեկը:

Ինչ վերաբերում է հնդկահայ լուսավորիչներին, ապա վերջիններս գրեթե անխտիր կերպով սերում էին Պարսկաստանից: Նրանցից Գովսեփ Էմինը Գամաղանից էր, Գարություն Շմավոնյանը՝ Շիրազից, Շահամիր Շահամիրյանը՝ Նոր Ջուղայից, իսկ Մովսես Բաղրամյանը, թեև Ղարաբաղից էր, բայց առժամանակ քահանայագործել էր Նոր Ջուղայում:

Տեղափոխվելով Գնդկաստան, նրանք շարունակում էին կապ պահպանել Նոր Ջուղայի հետ, հոգեպես ու գաղափարապես սնվել նրանից: Այդ մասին ուղղակիորեն վկայում են հնդկահայ ականավոր լուսավորիչներից ոմանք: Օրինակ, հայ առաջին պարբերական «Ազարար»-ի հիմնադիր Գարություն Շմավոնյանը 1812 թ. Մաղրասում հրատարակված «Գիրք սրբազնագործութեան» մեծարժեք երկի առաջաբանում ասում է, որ անցյալ դարերում փայլած մեր սուրբ հայրերից շատերն իրենց մատյաններում մեզ ուսուցանում էին ճշմարիտ հավատ և ուղիղ վարք: Նման մատյանների շարքում Գարություն Շմավոնյանը կարևորում է հատկապես 17-րդ դարի ջուղահայ նշանավոր մտածող Գովհաննես Սրբուզ Ջուղայեցու խնդրո առարկա աշխատությունը: Վերջինս Շմավոնյանի մոտ հայտնվել էր դեռևս 1788 թ., և այդ օրվանից ականավոր լուսավորիչը մեծ ցանկություն է ունեցել «ի լոյս ընծայել զայս պատական մատեան տպագրութեամբ»:

Ուշագրավ է, որ 1788 թվականից իր ձեռքի տակ ունենալով Գովհաննես Ջուղայեցու հիշյալ երկը և շուրջ քսան տարի զբաղվելով տպագրական գործունեությամբ, Շմավոնյանը, ամենայն հավանականությամբ նյութական միջոցների սղության պատճառով, հնարավորություն չէր ունեցել իրագործելու իր այդ մտադրությունը: Եվ ահա երբ արդեն փակվել էր իր տպարանը, օգտվելով Մաղրասում բացված թվով երրորդ հայկական տպարանի տիրոջ անվանի վաճառական Սարգիս Շատուր Աղավալյանի, «առ ի հոգևոր վայելումն ամենայն հայկազեան տոհմի» արժեքավոր մատյաններ հրատարակելու ազգանվեր դիտավորությունից, անմիջապես խորհուրդ է տվել հրատարակել Գովհաննես Ջուղայեցու աշխատությունը, և ինքն էլ ստանձնել տպագրության կազմակերպման ու ղեկավարման դժվարին գործը:

Մանրամասն ներկայացնելով Ջուղայեցու գրքի տպագրության հանգամանքները, Շմավոնյանը հարկ է համարել նշել նաև, որ ընթերցողները «ունին գտանել ի սմա զբազում հոգևորական արգասիս»: Կասկածից վեր է, որ հազիվ թե ականավոր լուսավորիչը նման խորհուրդ տար ընթերցողին, եթե ինքը նախապես նրանում գտած չլիներ «զբազում հոգևորական արգասիս»: Դիտելի է և այն պարագան, որ, Գնդկաստան տեղափոխվելով 1784 թ., չորս

տարի հետո՝ 1788 թ., նրա մոտ հայտնվել է Ջուղայեցու գիրքը, որի գոյության մասին ինքը գաղափար է ունեցել դրանից տարիներ առաջ: Փաստորեն, վաղուց լսած լինելով Ջուղայեցու գրքի մասին, հայ առաջին պարբերականի խմբագիրը դրան կարողացել է ծանոթանալ միայն Չնդկաստանում, ուր այն հայտնվել էր հավանաբար ջուղահայ որևէ վաճառական կամ այլ զբաղմունքի տեր բանինաց ու գրագետ, նման գրքի հարզն ու արժեքն իմացող մեկի ջանքերով: Կարծում եմ, հինք ունեն ենթադրելու, որ այդ մեկը կարող էր լինել Մովսես Բաղրամյանը կամ Շահամիր Շահամիրյանը, որոնք /մեկը քահանա, իսկ մյուսը՝ դերձակ-վաճառական/ Նոր Ջուղայից Չնդկաստան էին տեղափոխվել Շմավոնյանից շատ առաջ: Ներկա դեպքում, իհարկե, սա չէ կարևորը, այլ այն, որ Ջուղայեցու այս աշխատությունը վաղուց ի վեր ծանոթ է եղել հնդկահայ լուսավորիչներին, որոնցից շատերն օգտվել են նրանից, կրել նրա գաղափարական ազդեցությունը, իրենց աշխատություններում զարգացրել նրա ինչ-ինչ գաղափարներ, ամեն կերպ ջանացել իրագործել դրանք: Ի հաստատումն այս եզրակացության, բերեմ մեկ-երկու օրինակ: Հովհաննես Ջուղայեցու խնդրո առարկա գրքում սկզբից մինչև վերջ կարմիր թելի նման անցնում է մեր ժողովրդի համախմբման, ազգային համերաշխության ու միասնության գաղափարը, ուստի ընթերցողներին խորհուրդ է տալիս չնախանձել մեկը մյուսին, այլ աջակից լինել իրար, ուրախանալ միմյանց հաջողությամբ, դեն մետել տարածայնությունն ու անհամաձայնությունը և «իշխանք ընդ իշխանս և ընդ իշխեցեալս համաձայնութիւն ունել, զի մի իցեն տարածայնութիւն ինչ: Նոյնպէս և մեծատունը և ընդ մեծատունս և ընդ ռամիկս և ընդ աղքատս և հասարակքն ընդ հասարակս և ընդ մեծամեծսն» /Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 1935, էջ 192բ/: Հարկ կա՝ ասելու, որ այս նույն ոգին՝ «միախոհ ու միաբան լինելու» պահանջը, կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում նաև Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ» գրքում, ինչպես նաև «Ազգարար» համդեսի թղթակից՝ «Հայի որդի հայ» ծածկանվամբ հեղինակի հոդվածում /տե՛ս թիվ 10/: Վերջապես, 1797 թ. Մաղրասում «ի խնդրոյ և ծախիւքն, պատուելի Շամիրի որդւոյ Սուլթանումի», տպագրված «Գիրք անուանեալ ղեկավար մանկանց»-ին Հարություն Շմավոնյանի կցած վերջաբանում կարդում ենք. «Աղաչեմ զձեզ, եղբայրք անկեղծ սիրով սիրեցէք զազգ՝ և զաշխարհն ձեր, մի նախանձիք ի յաջողութեան և մի ուրախանաք ի ձախորդութեան ոչ իշխանի, ոչ բարեկամի և ոչ եղբոր ձերոյ, մի մատնէք յանձինս և ինչք ազգակցած ձերոց ի դրունս այլազգ բռնաւորաց ձերոց» /էջ 280/: Մեկ ուրիշ օրինակ եթե Շահամիր Շահամիրյանն իր կոթողային «Որոգայթ փառաց»-ում, զարգացնելով օրենքի գերակայության սկզբունքը, պահանջում էր, որ «Օրէնք լիցի թագաւոր հայոց և ի վերայ աշխարհին Հայաստանեայց» /էջ 49/ և «Օրէնս իցէ միայնակ մեզ թագաւոր» /էջ 97/, ապա նրանից շուրջ մեկ դար առաջ Հովհաննես Ջուղայեցին, կտրակա-նապես մերժելով ֆեոդալական կամայականությունն ու ինքնիշխանությունը, պահանջում էր օրենքի ու օրինականության գերակայություն: Ոչ ոք, ասում է Հովհաննես Ջուղայեցին, լինի դա աշխարհիկ թե հոգևոր ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյա, անգամ իսկ Աստված, իրավունք չունի մարդու հետ վարվելու այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում, այլ պարտավոր է վարվել այնպես, ինչպես օրենքն ու կարգն է պահանջում: Ակնարկելով կոպտությամբ ու կամայականությամբ ժամանակակիցների գարմանքն ու զայրութիւնը շարժած

մեք ոչ ենք արծաթագին, զի բարձրեալն որոյ տէրութիւնն սեփական է և իշխանութիւնն բնութեամբ՝ բռնաբար ոչ ումէք տիրէ, թող թէ մարդ: Իսկ ապա թէ արդարութեամբ և իրաւամբք տիրէ՝ հնազանդիմք և մեք առաւել քան զառաւել» /էջ 117/:

Ի դեպ՝ ջուղահայերը հետազայում իրենց այս խոսքերը հաստատեցին գործով. 1695 թ. Նահապետ Եղեսացին առժամանակ գահընկեց արվեց և նրա փոխարեն Կաթողիկոս դարձավ Նոր Ջուղայի Ա. Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ, Դովհաննես Ջուղայեցու մանկության ընկեր, արքեպիսկոպոս Ատեփանոս Ջուղայեցին: Սակայն Նահապետը հեշտությամբ տեղի տվող չէր, ուստի, մեկնելով Նոր Ջուղա, ինչ-ինչ մեքենայություններով կարողացավ վերստանալ կաթողիկոսի պաշտոնը, իսկ Ատեփանոս Ջուղայեցին, 10-ամսյա կարճատև Կաթողիկոսությունից հետո, բանտարկվեց ու ամենադաժան միջոցներով տանջամահ արվեց:

Իմ խորին համոզմամբ ավելի քան երեք հարյուր տարի առաջ ջուղահայերի ստեղծած այս փաստաթուղթը ոչ միայն հնդկահայ լուսավորիչների ժամանակ ու նրանց համար, այլև մեր օրերում ու մեզ համար չի կորցրել իր կենսունակությունն ու հրատապությունը: Նրանում առաջադրված զաղափարների ու պահանջների կենսագործումը կարող է մեծապես նպաստել մեր նորանկախ պետության ու քաղաքացիական հասարակության կառուցման հույժ կարևոր պատմական գործընթացին: Աստ այսմ կցանկանայի ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել հիշյալ մամակից մեկ հոդված ևս: 10-րդ կետում ասում են, որ Կաթողիկոսը չպետք է տգետներին ու անվարժներին տա եպիսկոպոսական պատիվ ու վարդապետական իշխանություն, որովհետև՝ «նոքա որ ունին ջան, և աշխատասիրութիւն ուսման՝ տեսանելով զայլս թարց ջանից և աշխատանաց ընկալեալ զպատիւ եպիսկոպոսութեան և զաստիճան վարդապետութեան և նոքա յուսահատեալ խափան լինին ի բարի յառաջողիմութենէ և մնա ազգս ի մէջ անգիտութեան խաւարի յաղագս անընտրութեան ըստ Արիստոտէլի որ ասէ, եթէ կամիս բարեգործութիւն տան, ընտրեա զլաւն ի վատթարէն և զվաստակաւորն յանջանէն» /էջ 119-120/: Այո՛, ասված է հոգևոր առաջնորդի համար, բայց այսօր նույն հաջողությամբ կարելի է հասցեագրել նաև աշխարհիկ ղեկավարներին ու առաջնորդներին:

Կարծում եմ, վերը ասվածը լիովին հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ, իսկապես, 18-րդ դ. հնդկահայ լուսավորականությունը հանկարծահաս ու պատահական երևույթ չէր, այլ նախորդ դարերի հայ և հատկապես 17-րդ դարի ջուղահայ տեսական մտքի օրգանական շարունակությունն ու զարգացումն էր: